

succesvolle Transvaalse reactie op de Jamesonraid in 1896 en de overwinningen in de eerste fase van de Tweede Boerenoorlog (1899-1902) deden bij Kuiper het enthousiasme voor de stamverwanten even herleven, maar al spoedig raakte hij er van overtuigd dat de Boeren het tegen de Engelse overmacht niet zouden redden. Zijn mediatie-aanbod, gedaan als minister-president, leidde in 1902 indirect tot beëindiging van de strijd.

Kuipers teleurstelling over de imperialistische politiek van Engeland, dat als 'christelijke natie' het volkenrecht had hoog te houden in de volkenwereld, gaf hem tenslotte een minder idealistische visie op de internationale verhoudingen. Het maakte volgens Van Koppen de weg bij Kuiper vrij om de machtspolitieke inbreng van het Duitse Keizerrijk te waarderen. Volgens Van Koppen raakte Kuiper, mede door de machtsontplooiing van Japan, steeds meer bevreesd voor het 'gele gevaar', de bedreiging van het christelijk Europa door een niet-christelijk Azië. Was de Duitse voormuur tegen bedreigingen uit het oosten niet betrouwbaarder dan de Engelse?

Deze opmerking, aan het slot van het boek, komt wat gewrongen over. Het lijkt me in ieder geval een casus voor de toch al zo moeilijke Kuiper-interpretatie. Duidelijk is echter wel dat Kuiper aan de Nederlandse buitenlandse politiek niet het zelfstandigheidskarakter, maar eventueel wel een angstvallige neutraliteitshouding wenste te ontnemen.

Dit brengt me tenslotte tot een punt van kritiek op dit overigens lofwaardige boek. Kuipers nationalisme wordt mijns inziens al te schematisch afgezet tegen de achtergrond van de 'nationale identiteitscrisis' van de negentiende eeuw, de gevoelens van bedreigdheid en de twijfel aan het bestaansrecht van Nederland tussen de grotere Europese staten. Van Koppen neemt te gemakkelijk deze stemming als een vaststaand en algemeen gegeven aan en stelt mede tegen deze achtergrond dat Kuipers opvattingen voortkwamen uit een 'hartgrondig pessimisme over de Nederlandse toekomst' (234). Van Koppen geeft zich onvoldoende rekenschap van de verschuivingen en ontwikkelingen juist ten aanzien van de visie op de Nederlandse natie in de negentiende eeuw. In de eerste plaats was de 'nationale identiteitscrisis' steeds het sterkst bij de heersende liberale groeperingen en in de tweede plaats ebde het gevoel van onveiligheid en onbeduidendheid na 1871 langzaam weg om plaats te maken voor een nieuw vertrouwen en nieuwe visies op de rol van Nederland in de wereldpolitiek. Het energieke optreden van Kuiper en zijn idealen over een Nederlands cultuurimperium in de wereld lijken beter in dit nieuwe klimaat te passen, dan bij het sombere pessimisme van omstreeks het midden van de negentiende eeuw.

R. Kuiper

H. F. J. M. van den Eerenbeemt, ed., met medewerking van M. C. M. van Elteren, e. a., *Van bolderkleursel naar kopieersystemen. De ontstaansgeschiedenis van Océ-van der Grinten, 1877-1956* (Leiden: Martinus Nijhoff, 1992, 404 blz, f79,50, ISBN 90 6890 394 2).

De zeer verscheiden accenten die de vier auteurs van dit werk in hun bijdragen legden, maken het bij uitstek geschikt om tenminste een aantal verklarende hypothesen van meer algemene aard rond vragen naar internationalisering en schaalvergroting te toetsen.

Allocatiemechanismen spelen voor het succes van een onderneming een tamelijk geringe rol. Weliswaar beschikte Venlo, zo blijkt uit de bijdrage van Linssen, evenals enkele andere kleine steden in Noord-Brabant, waar aan het einde van de negentiende eeuw de grondslagen werden gelegd voor latere internationale concerns, zoals Eindhoven en Oss, over zeer behoorlijke verbindingen, maar de structuur van de arbeidsmarkt was er niet erg gunstig. Het opleidingsniveau van de arbeidskrachten was bijzonder laag; onderwijs dat voor het bedrijf geschikte kwalificaties, zoals kennis van chemie, aanbod, ontbrak ten enen male. Training in het bedrijf

speelde een gewichtige rol, zo laat Van Elteren ons weten, maar leverde extra moeilijkheden op. Vooreerst was een uitgebreide *on-the-job training* slechts rendabel, indien de geoefende kracht langdurig in dienst kon worden gehouden. Dat vergde een scherpe personeelsselectie. Zij vroeg op een arbeidsmarkt, die tenminste tot 1914 volledig was verweven met die in het Duitse Rijnland, voortdurende aandacht op het hoogste niveau.

Ook was het nodig een hoger loon te betalen dan de overige industriële ondernemingen in de omgeving om drainage te voorkomen. Tenslotte moest men er ernstig rekening mee houden dat de goed getrainde oudere werknemers hun vakkennis niet zomaar uit handen gaven. De bedrijfsleiding moest altijd bedacht zijn op het gevaar van reservering van vaardigheden door de meest geoefende krachten. Het leidde tot tamelijk paternalistische arbeidsverhoudingen. Terecht stelt Van Melteren vast dat ook de bedrijfsorganisatie geen factor was die Océ-Van der Grinten ver deed uitstijgen boven zijn omgeving: behoudende voorzichtigheid was er troef tot in het midden van de jaren vijftig, het moment waarop hooggeschoolden zich eindelijk als sollicitanten aandienen.

Heel anders lag het met de aandacht voor de produktietechniek. Omstreeks 1877 stortte apotheker Lodewijk van der Grinten, die in het overbe winkelde Venlo niet van zijn apotheek kon leven, zich op de produktie van boterkleursel. De kopers van roomboter en kort daarna ook die van margarine wensten het hele jaar door een goed ogend produkt. Zonder toevoeging van kleurstoffen was dit niet te bereiken. Het vervaardigen van een kleurstof, die perfect oploste en een onder alle omstandigheden stabiele kleur leverde, bleek geen sinecure. Lodewijk van der Grinten en zijn zoon Frans dienden er continu aandacht aan te besteden. Zij hadden slechts één voordeel: Nederland kende lange tijd geen octrooiwet. Het was mogelijk de vondsten van concurrenten na te apen en vervolgens enigszins te verbeteren. Van den Eerenbeemt leert ons dat de liefde van de Van der Grintens steeds bleef uitgaan naar hun laboratorium. Kwaliteit was het eerste waarmerk van hun produkten.

Tegen het einde van de eerste wereldoorlog verlegde de derde generatie Van der Grinten de aandacht. Er was overduidelijk behoefte aan verbetering van de mogelijkheid tekeningen te vermenigvuldigen. De produktie van lichtdrukpapier leek in zakelijk opzicht perspectiefrijk. Opnieuw werden beproefde bedrijfstechnieken toegepast: maak iets beters dan de concurrent en zoek vervolgens naar mogelijkheden om de afzet te verruimen. Ditmaal werd dat de kantoormarkt. Nieuwe kopieersystemen werden ontwikkeld. Mede dank zij een technische voorsprong wisten de Van der Grintens tenslotte een flink deel van de concurrenten aan zich te binden door licentie-overeenkomsten te sluiten.

Technische hoogstandjes, gunstige prijs-kwaliteitsverhoudingen, een voorzichtige afzetpolitiek, gericht op de gehele geïndustrialiseerde wereld en interne financiering, waarbij de directeuren een flink deel van hun inkomsten in het bedrijf lieten als vorderingen op korte termijn, zodat ook de wisselende liquiditeitsbehoefte in eigen huis kon worden opgevangen, kenmerkten, blijkens de analyses van mevrouw Heyterman en Van den Eerenbeemt, lange tijd het succes.

De gedegen bedrijfsgeschiedenis van Océ-Van der Grinten, geschreven door een viertal bekwame historici die vanuit wisselende invalshoeken het bedrijf bezien, maakt het jubileumboek van Van der Grinten tot een gewichtige bijdrage aan de economische geschiedenis. Deels is het wellicht zelfs een mijlpaal op de weg naar de omschakeling van macro-economische analyses naar bedrijfseconomische uitgangspunten, waaraan in deze tak van de geschiedvorsching zo dringend behoefte is.

J. H. A. Hillebrand, *Van motivatie tot acceptatie. Een onderzoek naar de daling van de vruchtbaarheid in de provincies Utrecht en Groningen, 1879-1960* (Dissertatie Nijmegen 1991 ; S.l.: De auteur (Mesdaglaan 77,6813 GM Arnhem, postgiro 3241583), 1991, 243 blz., f30,- ISBN 90 9004291 1).

Hillebrand wil met zijn dissertatie een bijdrage leveren aan een internationaal onderzoeksprogramma gericht op de verklaring van de daling van de vruchtbaarheid in de twintigste eeuw. Deze daling wordt in het algemeen begrepen als de laatste fase in de demografische transitie. Deze theorie generaliseert, zoals bekend, de ontwikkelingen die een overgang vormen van een 'pre-modern' demografisch regime met hoge sterfte- en geboortecijfers, naar lage sterfte- en geboortecijfers, het demografisch regime van de 'moderne samenleving'. De fertiliteitsdaling wordt veelal gezien als een reactie op de verlaging van het sterftecijfer in de context van een complex van maatschappelijke veranderingen, waarvan industrialisatie, urbanisatie, scholing en de veranderende positie van de vrouw onderdeel uit maakten. In de gangbare verklaring spelen dus zowel economische en sociale omstandigheden, als wel mentale en culturele factoren een rol.

Het internationale 'European fertility project' van de Princeton university heeft op grond van onderzoek in veel regio's aangetoond dat sociaal-economische modernisering uiteindelijk wel leidt tot daling van de huwelijksvruchtbaarheid, maar dat daarbij de acceptatie en beschikbaarheid van effectieve middelen tot geboortenbeperking als voorwaarden gelden. Dit heeft tot de hypothese geleid die het uitgangspunt vormt voor Hillebrands 'motivatie-acceptatie model'. Verondersteld wordt dat de fertiliteitsdaling relatief klein zal zijn in gebieden met een overwegend familiale, arbeidsintensieve produktiewijze, waar kinderen een positieve economische bijdrage leveren aan de familiale produktie eenheid. In gebieden waar deze produktiewijze is doorbroken kan een reductie van het kindertal optreden, althans daar bestaat een economische prikkel, die ertoe aanleiding geeft. De fertiliteit daalt pas indien geboortenbeperking ook moreel geaccepteerd wordt. Dit element noemt Hillebrand een 'mentaal filter', en dat onderzoekt hij door de mate van conservatisme te onderzoeken. Hiervoor gebruikt hij religie, stemgedrag en dialect als indicatoren. Als een derde element in de analyse wordt de zuigelingssterfte beschouwd. Bij een hoge zuigelingssterfte zal het reproductieve gedrag hoger dienen te zijn om het gewenste kindertal te bereiken. Deze drie elementen vullen Hillebrands 'motivatie-acceptatie model'.

Hillebrand geeft eerst een globaal overzicht van de vruchtbaarheidsdaling in de beide provincies en analyseert vervolgens de ontwikkelingen op gemeentelijk niveau. Op dit niveau kunnen de bestanddelen van zijn model beter worden bestudeerd. Het blijkt dat de daling van de fertiliteit per gemeente nauw samenhangt met het geloof c. q. stemgedrag van de bevolking. Deze relatie wordt gedurende de onderzoeksperiode sterker. De factor zuigelingssterfte speelt alleen in Groningen in de negentiende eeuw nog een verklarende rol. Voor de peiljaren in de negentiende eeuw blijkt de factor dialect/streekcultuur een sterkere verklarende werking te hebben dan de factor economie. Zijn conclusie is dat bij de verklaring van de fertiliteitsdaling, religie en streekgebonden normen en waarden een belangrijke rol spelen. Hiermee wordt met moderne argumenten de oude en langdurige controverse beslecht tussen Van Heek en Hofstee over 'religie' versus 'regio' als verklarende factoren voor de regionale variatie in de Nederlandse vruchtbaarheidsdaling.

Aan Hillebrands studie zitten echter een aantal haken en ogen. Zijn probleem was dat de voor de analyse noodzakelijke gegevens niet eenvoudig voorhanden waren op gemeentelijk niveau, althans, niet in gepubliceerde vorm. De gemeentelijke bevolkingsregisters en de burgerlijke stand zouden in combinatie met technieken van gezinsreconstructie precies die gegevens